

Βασικές αρχές της κοσμολογίας Μαξίμου του Ομολογητού

Ο άγιος Μάξιμος Ομολογητής είναι ένας από τους μεγαλύτερους Πατέρες της Εκκλησίας. Έζησε και μαρτύρησε τον 7^ο αι (580-662 μ.Χ.). Το εκτεταμένο και πολυσχιδές έργο του διαβάστηκε πολύ, αφομοιώθηκε δημιουργικά από μεταγενέστερους συγγραφείς και άσκησε τεράστια επίδραση στη διαμόρφωση της θεολογικής σκέψης. Θα τολμούσαμε να πούμε ότι ελαχίστων Πατέρων τα κείμενα είχαν μέσα στη σύνολη εκκλησιαστική παράδοση τον μείζονα και καθοριστικό ρόλο που άσκησαν οι πραγματείες του Μαξίμουⁱ.

Είναι βέβαιο ότι ο Μάξιμος δεν συγγράφει έχοντας άμεσα φιλοσοφικές στοχεύσεις· ο θεολογικός λόγος του θέλει να εκφράσει την πίστη και εμπειρία της Εκκλησίας, την αποκαλυμμένη και βιούμενη αλήθεια των πραγμάτων. Αλλά η γλώσσα -και συνακόλουθα ο τρόπος σκέψης του- είναι γλώσσα φιλοσοφική· μέσα στο έργο του συγκροτείται με φιλοσοφικούς όρους και προβάλλεται η οντολογία, η ανθρωπολογία και η κοσμολογία της καθ' ημάς ανατολικής εκκλησίας.

Ο Ομολογητής εσωτερικεύει την εκκλησιαστική διδασκαλία κατεξοχήν μέσω των διανοητικών και πνευματικών εργαλείων που του παρέχει ο αριστοτελισμός· την επεξεργάζεται και την εκφράζει με τρόπο που μαρτυρά πόσο βαθύς γνώστης του Αριστοτέλη είναι. Το φιλοσοφικό του οπλοστάσιο (τεχνικοί όροι, αντιστίξεις εννοιών, δομές της σκέψης, γνωσιοθεωρητικές αρχές κα.) είναι σε μεγάλο βαθμό αυτό που διαμορφώθηκε από το Σταγειρίτη, εμπεδώθηκε και εμπλουτίστηκε μέσα από την αδιάσπαστη συνέχεια της μελέτης και του υπομνηματισμού των αριστοτελικών κειμένων, και για αιώνες λειτούργησε ως πλαίσιο και γλώσσα της φιλοσοφικής σκέψης.

Κατά τη διάρκεια της χιλιετίας που μεσολαβεί ανάμεσα στον αρχαίο φιλόσοφο και τον Πατέρα της Εκκλησίας η συνεχής ενασχόληση με τις πραγματείες του Αριστοτέλη είτε στη σύγκρασή της με αντίστοιχα φιλοσοφικά ρεύματα (πχ. νεοπλατωνισμός) είτε στη διαπλοκή της με θεολογικές ερμηνείες και διαμάχες, συνθέτει ένα αφομοιωμένο και εναργή αριστοτελισμό, κοινόχρηστο αδιακρίτως φιλοσοφικών και θεολογικών προθέσεων. Η αριστοτελική σκέψη ενεργοποιείται πολλαχώς και ως εύχρηστο εργαλείο λογικής πρόσβασης στη φύση και την πραγματικότητα (όπως αυτές εκφαίνονταν στο εκάστοτε παρόν), και συγχρόνως ως -εύπλαστο καθαυτό- εφαλτήριο αναδόμησης και διόγκωσης του θεωρητικού αποθέματος. Αυτόν τον διάχυτο και κοινόχρηστο, εύχρηστο και εύπλαστο (και όμως καθόλου νόθο) Αριστοτέλη έχει στη διάθεσή του και ο Μάξιμος Ομολογητής. Μέσα από οξυδερκή πρόσληψη και οργανική εφαρμογή στο πεδίο των δικών του εκκλησιαστικών ενδιαφερόντων και προτεραιοτήτων, ζωοποιεί, ανανεώνει και εμπλουτίζει την παραδεδομένη αριστοτελική διδασκαλία.

Σήμερα, ύστερα από πολλούς αιώνες διαμεσολαβημένης πρόσληψης του Αριστοτέλη - από τη σχολαστική και νεοσχολαστική δυτική φιλοσοφία-, είναι καιρός να επιχειρήσουμε ένα ελληνικό διάβασμα του φιλοσόφουⁱⁱ. Είναι καιρός να αξιοποιήσουμε τα αναγνωστικά εργαλεία που δοκίμασε και τελειοποίησε η Ανατολική παράδοση πρόσληψης του Έλληνα σοφού, εργαλεία που απέδωσαν έξοχες και φιλοσοφικά ενεργές ερμηνείες από τα χρόνια των πρώτων υπομνηματιστών μέχρι τα χρόνια της ύστερης Τουρκοκρατίας.

Ο Μάξιμος Ομολογητής προσπαθεί να ανατρέψει όλες εκείνες τις απόψεις των αιρετικών που απαξίωναν την ανθρώπινη φύση του Ιησού Χριστού, βασισμένοι στην μανιχαϊστική υποτίμηση του κόσμου και της δημιουργίας. Ως εκ τούτου δεν αποδέχεται καμιά αρνητική θεώρηση του κόσμου· θεωρεί τα θεμελιώδη συστατικά του (την ύλη και το είδος, τη

δύναμη και την ενέργεια, την κίνηση και τη στάση, κλπ.), στην καθαρότητα της δημιουργίας τους, ελεύθερα από οποιαδήποτε ηθική απαξίωση. Η κοσμολογία του αποπνέει ένα τόνο σεβασμού για την πραγματικότητα, ένα πνεύμα αισιοδοξίας που διαπερνά τη σύνολη θέαση του κόσμου, αφού ανοίγει σ' αυτόν και την προοπτική της υπέρτατης κίνησης: της θέωσης.

Βασικές αρχές αυτής της κοσμολογίας είναι οι ακόλουθες:

A. Κεντρικός άξονας γύρω από τον οποίο ξετυλίγεται και διευθετείται η θεώρηση του κόσμου, είναι η έννοια της *κινήσεως*ⁱⁱⁱ. Ο όρος χρησιμοποιείται με την αριστοτελική του σημασία: δεν δηλώνει μόνο την *κατὰ τόπον* κίνηση, αλλά και άλλου είδους μεταβολές: πρωτίστως, όμως, έχει οντολογικό περιεχόμενο σημαίνοντας το διαρκές πέρασμα των όντων από την ανυπαρξία στην ύπαρξη. Η έννοια της *κινήσεως* διαπερνά το σύνολο της διδασκαλίας του Ομολογητού, αφού καταρχάς αναγνωρίζεται σ' αυτήν βαρυσήμαντος ρόλος μέσα στην ίδια την πραγματικότητα. Διέπει τη σύνολη κοσμική ουσία: όλα τα όντα κινούνται, και η *κίνησις* είναι ουσιώδες χαρακτηριστικό της φύσης τους. Η φυσική *κίνησις*, λοιπόν, καταξιώνεται πλήρως στο έργο του αγίου Μαξίμου.

Η αιτία της κίνησης των όντων είναι και αιτία της ύπαρξής τους: η έναρξη της κίνησης είναι και είσοδος στην ύπαρξη: *Πᾶν κατὰ φύσιν κινούμενον δι' αἰτίαν πάντως κινεῖται, καὶ πᾶν τὸ δι' αἰτίαν κινούμενον δι' αἰτίαν πάντως καὶ ἔστι*^{iv}. Η κίνηση γίνεται το πρωταρχικό στοιχείο του τρόπου ύπαρξης των όντων. *Εἶναι* και *κινεῖσθαι* (υπό του Θεού) ταυτίζονται^v.

Τα όντα κυριολεκτικά *ἤχθησαν* στην ύπαρξη και εξακολουθούν να *παράγονται* σ' αυτήν. Ποιητικό-δημιουργικό Αίτιο των όντων είναι ο Θεός, ο μόνος αγέννητος και ακίνητος^{vi}. Οτιδήποτε υπάρχει και κινείται, οφείλοντας αυτές τις συστατικές ιδιότητές του σε μία αιτία που το υπερβαίνει, είναι *γενητόν*. Γένεση των όντων σημαίνει δημιουργία-κτίση τους *διὰ τοῦ Θεοῦ*^{vii}. Δημιουργία σημαίνει μετάδοση της κίνησης^{viii}.

Και η έναρξη, λοιπόν, της κίνησης των όντων ταυτίζεται με την εκ Θεού γένεσή τους, αλλά και η συντήρηση των όντων στο *εἶναι* προϋποθέτει την ακατάπαυστη δημιουργική Ενέργεια του Θεού. Δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι η κίνηση της δημιουργίας των όντων έχει έναν στιγμιαίο χαρακτήρα, και συνεπώς ότι, άπαξ και δόθηκε στα όντα η αρχική δημιουργική ώθηση στο *εἶναι*, έχουν αυτά έκτοτε από μέσα τους τη δυνατότητα να υπάρχουν. Τα όντα συντηρούνται στο *εἶναι*, μόνο καθόσον βρίσκονται σε σχέση με τη αέναη κινητήρια δημιουργική δύναμη, τον Κτίστη τους.

Η παραπάνω θέση, σύμφωνα με την οποία η κίνηση και το *εἶναι* των όντων προϋποθέτουν οπωσδήποτε μία (ἀναρχη) αιτία, δεν αφίσταται ριζικά από την αριστοτελική αρχή πως κάθε κίνηση προϋποθέτει ένα *κινούν* (*ἅπαν τὸ κινούμενον ἀνάγκη ὑπὸ τινος κινεῖσθαι*^{ix}), το οποίο στα έσχατα της αλληλουχίας των κινήσεων είναι ακίνητο.

B. Τα όντα δεν είναι με κανένα τρόπο αυτοκινούμενα, αλλά υφιστάμενα την αρχική και αδιάλειπτη κίνηση εκ του μηδενός προς το *εἶναι*, κινούνται και κινούν το ένα το άλλο. Συγκρατούνται έτσι στην ύπαρξη αποτελώντας έναν κρίκο στην αλυσίδα αλληλοδιάδοχων κινήσεων. Το *εἶναι* δεν αποτελεί αυτονόητο δεδομένο το οποίο κατέχουν αυτοδικαίως τα όντα, αλλά αυτά μέσα σε ένα γίγνεσθαι που τα υπερβαίνει, απο-λαμβάνουν την ύπαρξη ωθούμενα από το Θεό σε μια διαρκή κίνηση από το *μη-εἶναι* στο *εἶναι*^x.

Η μετάδοση της κίνησης από το Θεό στα όντα είναι η ίδια η ζωογόνος και ζωοποιός αγάπη Του, η ερωτική Του έκ-σταση προς αυτά. Τα όντα ζουν και κινούνται, ακριβώς επειδή δέχονται αυτή την αγάπη. Στο βαθμό μάλιστα που ανταποκρίνονται στην αγαπητική-ελκτική κίνηση του Θεού, συντονίζοντας τη δική τους κίνηση -σύμφωνα με τους λόγους που έχουν εξ αρχής εντεθεί σ' αυτά- με την κίνηση του Θεού, οδηγούνται στην επιστροφή τους στο Θεό. Με αυτήν την πορεία επιτυγχάνουν *θεία χάριτι* την αναίρεση της πολυμορφίας τους και οδηγούνται στην ενοποιητική ανακεφαλαίωσή τους. Πραγματοποιείται έτσι διαρκώς η ταύτιση της αρχικής αιτίας των όντων με το σκοπούμενο τέλος τους.

Γ. Οι λόγοι της κτίσεως προϋπάρχουν στο Θεό ως πρότυπα των πραγμάτων -όντων και γεγονότων-, λειτουργούν ως προορισμοί τους και ταυτίζονται με τα θεία θελήματα^{xi}. Συνδέονται με τις άκτιστες ενέργειες του Θεού. Διακρίνονται αφενός από το Θεό-Λόγο, αφετέρου από τα ίδια τα όντα. Οι λόγοι δεν αποτελούν βέβαια αυθύπαρκτες οντότητες· η ύπαρξή τους είναι δεμένη με τα αντίστοιχα όντα (*ἀπὸ τῶν ποιημάτων νοούμενοι καθορῶνται*)^{xii}. Οι λόγοι, επίσης, δεν ταυτίζονται με τα καθόλου της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, αφού και τα καθόλου, όπως βέβαια και τα καθ' ἑκάστον, δημιουργήθηκαν σύμφωνα μ' αυτούς.

Δ. Αρχή και τέλος της αέναης κίνησης των όντων, της διαστολής και συστολής τους μέσα από πολύμορφες και ασταθείς συνδέσεις, είναι πάντα οι επιμέρους οντότητες. Αυθύπαρκτα καθολικά όντα δεν νοούνται. Τα καθόλου εκφαίνονται ως περιστασιακές μορφώσεις συνδέσεων που απαρτίζονται από επιμέρους όντα. Οι επιμέρους οντότητες συμπλέκονται μεταξύ τους και γεννούν καινούργιες υπάρξεις. Μέσα από αυτή την αλλοιωτική διαδικασία φθείρονται τα ήδη υπάρχοντα καθολικά όντα. Όταν διαλυθεί η εκάστοτε δεδομένη σύνδεση των επιμέρους με τα καθόλου μέσα από μια διαδικασία ανάλυσης, φθείρονται τα καθόλου και παραμένουν στην ύπαρξη οι ατομικές οντότητες, για να δημιουργήσουν με τη σειρά τους νέες καθολικές συνδέσεις^{xiii}.

Ε. Τα όντα δεν υπάρχουν απλώς και από μόνα τους, υπάρχουν με συγκεκριμένο τρόπο, με τον τρόπο της σχέσης (*πᾶν γὰρ γενητὸν καὶ κτιστὸν οὐκ ἄσχετον δηλονότι*)^{xiv}). Το όντως υπαρκτό προϋποθέτει την ενεργούμενη σχέση· τα όντα υπάρχουν μέσα από την πολυειδή σχέση τους προς άλλα όντα και χάρι σ' αυτήν. Η ατομικότητα της ύπαρξης δεν είναι παρά μια διανοητική αφαίρεση –δεν συνάδει με την προφάνεια της πραγματικότητας των ενεργών σχέσεων.

Ο σχετικός τρόπος υπάρξεως των όντων, αναπτύσσει τη φύση και τα ὧν οὐκ ἄνευ αυτής, το χώρο και το χρόνο. Χώρος και χρόνος είναι αλληλένδετοι, η θεώρηση του ενός συνεπάγεται υποχρεωτικά και τη θεώρηση του άλλου^{xv}.

Στ. Η έννοια της φύσεως στον άγιο Μάξιμο ταυτίζεται με την αρχαιοελληνική έννοια της φύσεως, καθώς διατηρεί τον δυναμικό της χαρακτήρα: η φύσις δεν είναι μια στατική πραγματικότητα αλλά η αέναη εκδίπλωση ενός πολύμορφου γίνεσθαι. Και η φύση του κάθε όντος δεν είναι στατικό δεδομένο αλλά μια δυναμική ενότητα κινήσεων/ενεργειών που νοηματοδοτούνται και κινητοποιούνται από ένα τέλος, προς το οποίο αυτές τείνουν. Το αληθινόν *εἶναι* των όντων κείται στα έσχατα και ταυτίζεται με το *ἀεὶ εὔ εἶναι*.

Ζ. Την πληρότητα του όντος συγκεφαλαιώνει το *εἶδος* του, η μορφή του δηλαδή πραγματωμένη στην ενεργητική σχέση του προς τα άλλα όντα. Σύμφωνα και σ' αυτό το θέμα με το Σταγειρίτη ο Μάξιμος επιμένει στην ανυπαρξία της ὕλης ως αυτοτελούς πραγματικότητας. Ο φιλοσοφικός ισχυρισμός ότι η ύλη προϋπάρχει και δεν εντάσσεται στη γένεση

των όντων προσκόπτει στην ταύτιση υπάρξεως και κινήσεως· και η ίδια η ύλη κινήθηκε, ήχθη στο είναι. Ακινήσία της ύλης θα σήμαινε αποθέωσή της^{xvi}.

Η. Η φιλοσοφική κατηγορία του τρόπου της υπάρξεως αξιοποιείται δεόντως από τον Ομολογητή για την προσέγγιση του κόσμου. Ο τρόπος της υπάρξεως των όντων συνδέεται άρρηκτα με την κίνησή τους και η πραγματικότητα της φύσεως είναι συνδεδεμένη με την πραγματικότητα της κίνησης: *καὶ τὴν κίνησιν τῇ φύσει συνομολογήσομεν, ἥς χωρὶς οὐδὲ φύσις ἐστί, γινώσκοντες ὡς ἕτερος μὲν ὁ τοῦ εἶναι λόγος ἐστίν, ἕτερος δὲ ὁ τοῦ πῶς εἶναι τρόπος*^{xvii}. Δεν νοείται ύπαρξη χωρίς συγκεκριμένο τρόπο έκφανσης. Η φύση-ουσία φανερώνεται ως κίνηση, αλλιώς δεν υπάρχει.

Θεμέλιο της κοσμολογικής σκέψης του Μαξίμου είναι η απόλυτη διάζευξη ανάμεσα στο άκτιστο που είναι ο Θεός και το κτιστό που είναι ο κόσμος. Το χάσμα ανάμεσα στο κτιστό και το άκτιστο είναι για τον άνθρωπο αγεφύρωτο και η θεία ουσία παραμένει παντελώς απρόσιτη. Ο Ομολογητής διακηρύσσει ότι ο Θεός παραμένει *κατὰ τὴν οὐσίαν* άγνωστος, *ἀμήχανος καὶ παντελῶς ἄβατος*^{xviii}, ότι δεν ορίζεται και περιορίζεται από τίποτε άλλο, αλλά *ἀόριστος* ο ίδιος αποτελεί όριο και ορισμό των πάντων· οποιαδήποτε γι' Αυτόν κατάφαση αποτελεί ψεύδος. Βρίσκεται πέρα από τις καταφατικές αποφάνσεις, διότι δεν αποτελεί ουσία αλλά είναι *ὑπερούσιος*^{xix}.

Έτσι, ακόμα και η ύπαρξη του Θεού λέγεται με έναν σχετικό τρόπο, αντλημένο αναλογικά από το χώρο των κτιστών όντων. Μάλλον *προϋπαρξίς* είναι ο Θεός, προηγείται της ίδιας της υπάρξεως όχι χρονικά, αφού και ο χρόνος είναι συνάρτηση ή διάστασή της, αλλά «οντολογικά». Και αυτή η προσηγορία του Θεού πηγάζει *ἐκ τῶν δι' αὐτοῦ φανέντων* και το μόνο που επιτρέπει είναι να νοηθεί ο Θεός ως κάτι που υπερβαίνει τα όντα και την οντικότητα^{xx}.

Συνεπώς, για τον Μάξιμο, καμία από τις φιλοσοφικές κατηγορίες περί του όντος, το είναι, η ουσία, η ύπαρξη, δεν κυριολεκτεί αποδιδόμενη στη θεία υπερουσιότητα. Μάλιστα ο Πατέρας της Εκκλησίας τολμάει να πει ότι για το Θεό, που δεν έχει καμιά φυσική ομοιότητα με τα όντα, θα λεγόταν ίσως οικειότερο το μη-είναι: *δι' ἑαυτὸν δὲ οὐδὲν κατ' οὐδένα τρόπον οὐδαμῶς οὔτε ὦν οὔτε γινόμενος, τῶν ἅ τι τῶν ὄντων ἐστὶ καὶ γινομένων, οἷα μηδενὶ τὸ παράπαν τῶν ὄντων φυσικῶς συντασσόμενος, καὶ διὰ τοῦτο τὸ μὴ εἶναι μᾶλλον, διὰ τὸ ὑπερεῖναι, ὡς οἰκειότερον ἐπ' αὐτοῦ λεγόμενον προσιέμενος*^{xxi}.

Αυτό είναι και το σημείο στο οποίο η εκκλησιαστική θεολογία διαφοροποιείται ριζικά από πάγιες φιλοσοφικές θέσεις που συνοψίζονται σε αυτό που θα ονομάζαμε ουσιοκρατική θεώρηση του θείου. Η Εκκλησία διακρίνει σε δύο καταρχήν μη κοινωνήσιμα επίπεδα τα όντα και το θείο, καθώς θεωρεί ότι η κλίμακα των όντων καλύπτει όλη την κλίμακα του υπαρκτού, όχι όμως το Θεό. Αντίθετα, η συνεχόμενη (και ανθρωποκεντρική) κλίμακα του υπαρκτού των αρχαίων φιλοσόφων περιλάμβανε και το θεό στις βαθμίδες της.

ⁱ Παραθέτουμε τους τίτλους μερικών από τις σημαντικότερες πραγματείες του Μαξίμου: α) *Πρὸς Θαλάσσιον, περὶ διαφορῶν ἀπόρων τῆς θείας Γραφῆς*, β) *Κεφάλαια περὶ ἀγάπης*, γ) *Μυσταγωγία*, δ) *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν τῶν ἁγίων Διονυσίου καὶ Γρηγορίου*, ε) *Κεφάλαια Σ' περὶ θεολογίας καὶ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Υἱοῦ Θεοῦ* (γνωστικά κεφάλαια), στ) *Εἰς τὴν προσευχὴν τοῦ Πάτερ ἡμῶν*.

ⁱⁱ Χ. Γιανναράς, *Εισαγωγή στο Ἰωάννης Δαμασκηνός, Διαλεκτικά*, Αθήνα 1978, σελ. 7-8: «Η δυτική φιλοσοφική ιστοριογραφία στα νεότερα χρόνια δεν γνωρίζει παρά ένα μόνο ιστορικό κανάλι με το οποίο παραδίδεται η αριστοτε-

λική σκέψη και μεθοδολογία: το κανάλι του σχολαστικισμού και ειδικώτερα της θωμιστικής παράδοσης. Δεν υπάρχει ούτε υπονμία για ένα ελληνικό “διάβασμα” του Αριστοτέλη. Αυτό που κυρίως αγνοείται, είναι η δυναμική συνέχεια και οργανική αφομοίωση της αριστοτελικής φιλοσοφίας από την ελληνική πατερική γραμματεία της Ανατολής».

ⁱⁱⁱ Για την κεντρική θέση που έχει η κίνηση στη σκέψη του αγίου Μαξίμου βλ. W. VÖLKER, *Maximus Confessor als meister des Geistlichen Lebens*, Wiesbaden 1965, σελ. 35-41.

^{iv} Μάξιμος Ὁμολογητής, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν τῶν ἁγίων Διονυσίου καὶ Γρηγορίου*, PG 91, 1257C-D.

^v Βλ. και P. Sherwood, *St. Maximus the Confessor. The ascetic life. The four centuries of Charity*, London 1955, σελ. 39: «The motion is ontological, by which creatures are seen in their respective inalienable identities (...) according to its proper λόγος». Ο H. U. Balthasar, *Kosmische Liturgie. Das Weltbild Maximus' des Bekennters*, Einsiedeln 1961, σελ. 132, αποδίδει ως εξής το, κατά τον Ὁμολογητή, υπαρκτικό περιεχόμενο της κίνησης: «Das Grundschemata der geschöpflichen Ontologie wurde bereits beschrieben: es besteht in einer fundamentalen Nichtidentität des Seienden in seinem Sein selbst, in einer Zerdehnung oder Abständigkeit (διάστημα, διάστασις), die in seinem Geworfensein (φορά) und näherhin in der Dreiheit von "Entstand- Bewegung- Stillstand" (γένεσις-κίνησις-στάσις) ihren Ausdruck findet. Der mittlere Begriff dieser Dreiheit, die Bewegung, drückt aus, daß obwohl der Ursprung und das Ziel, der Entstand und der Stillstand des endlichen Seins, *an sich* identisch sind, sie es doch nicht für das endliche Sein selbst sind; seine Zerdehnung, sein Werden zwingt es, in einem bewegten Prozeß diese Deckung erst einzuholen. Endlichkeit, Nichtidentität, und Werden sind Begriffe gleichen Inhalts».

^{vi} Μάξιμος Ὁμολογητής, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν τῶν ἁγίων Διονυσίου καὶ Γρηγορίου*, PG 91, 1177D-1180A: Οὐδεὶς δὲ τὸ πεφυκὸς σκεδάννυσθαι τε καὶ συνάγεσθαι λόγῳ ἢ ἐνεργείᾳ εἶποι ἂν εὐφρονῶν ἀκίνητον εἶναι παντάπασιν. Εἰ δὲ μὴ ἀκίνητον, οὐδὲ ἀναρχον· εἰ δὲ μὴ ἀναρχον, οὐδὲ ἀγέννητον δηλονότι, ἀλλ' ὥσπερ οἶδεν ἡργόμενον κινήσεως τὸ κινούμενον, οὕτως καὶ τῆς πρὸς τὸ εἶναι γενέσεως ἡρχθαι τὸ γεγεννημένον ἐπίσταται, καὶ ἐκ τοῦ μόνου καὶ ἐνὸς ἀγενήτου τε καὶ ἀκινήτου τὸ εἶναι τε καὶ τὸ κινεῖσθαι λαβόν. Τὸ δὲ κατὰ τὴν τοῦ εἶναι γένεσιν ἡργόμενον οὐδαμῶς ἀναρχον εἶναι δύναται.

^{vii} *Κεφάλαια περὶ ἀγάπης*, PG 90, 961C.

^{viii} Ν. Ματσούκας, *Κόσμος, ἄνθρωπος, κοινωνία κατὰ τὸν Μάξιμο Ὁμολογητῇ*, Αθήνα 1980, σελ. 99.

^{ix} Ἀριστοτέλης, *Φυσικῆς Ἀκροάσεως* Η1, 241b 34.

^x Μητρ. Περγᾶμου Ἰωάννης (ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ), Χριστολογία καὶ ὕπαρξις. Ἡ διαλεκτικὴ κτιστοῦ-ἀκτίστου καὶ τὸ δόγμα τῆς Χαλκηδόνας, *Σύναξις* 2 (1982), σελ. 9-20.

^{xi} Μάξιμος Ὁμολογητής, *Μυσταγωγία*, PG 91, 681B. Βλ. και Δ. Στανιλοάε, *Εἰσαγωγή στο Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν τῶν ἁγίων Διονυσίου καὶ Γρηγορίου* (στο *Φιλοσοφικὰ καὶ Θεολογικὰ ἐρωτήματα*), Ἀθήναι 1978, σελ. 28.

^{xii} Μάξιμος Ὁμολογητής, *Πρὸς Θαλάσσιον, περὶ διαφορῶν ἀπόρων τῆς Θείας Γραφῆς*, PG 90, 293D-296A: Οἱ τῶν ὄντων λόγοι προκαταρτισθέντες τῶν αἰώνων Θεῷ, καθὼς οἶδεν αὐτός, ἀόρατοι ὄντες, οὓς καὶ ἀγαθὰ θελήματα καλεῖν τοῖς θεοῖς ἐστὶν ἔθος ἀνδράσιν, ἀπὸ τῶν ποιημάτων νοούμενοι καθορῶνται.

^{xiii} Μάξιμος Ὁμολογητής, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν τῶν ἁγίων Διονυσίου καὶ Γρηγορίου*, PG 91, 1169B-C.

^{xiv} Μάξιμος Ὁμολογητής, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν τῶν ἁγίων Διονυσίου καὶ Γρηγορίου*, PG 91, 1073B.

^{xv} Μάξιμος Ὁμολογητής, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν τῶν ἁγίων Διονυσίου καὶ Γρηγορίου*, PG 91, 1180B: Οὐ γὰρ τοῦ ποτὲ διωρισμένον κατὰ στέρησιν δυνατόν ἐστιν ἐπινοῆσαι τὸ ποῦ (τῶν γὰρ ἅμα ταῦτά ἐστιν, ἐπειδὴ καὶ τῶν οὐκ ἄνευ τυγχάνουσιν).

^{xvi} Μάξιμος Ὁμολογητής, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν τῶν ἁγίων Διονυσίου καὶ Γρηγορίου*, PG 91, 1184B.

^{xvii} Μάξιμος Ὁμολογητής, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν τῶν ἁγίων Διονυσίου καὶ Γρηγορίου*, PG 91, 1049B.

^{xviii} Μάξιμος Ὁμολογητής, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν τῶν ἁγίων Διονυσίου καὶ Γρηγορίου*, PG 91, 1288B.

^{xix} Μάξιμος Ὁμολογητής, *Σχόλια εἰς τὸ Περὶ τῆς οὐρανίας Ἱεραρχίας τοῦ ἁγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου*, PG 4, 41A.

^{xx} Μάξιμος Ὁμολογητής, *Σχόλια εἰς τὸ Περὶ θείων ὀνομάτων τοῦ ἁγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου*, PG 4, 212A: Ἰστέον δὲ ὅτι ὕπαρξις κυρίως ἐπὶ Θεοῦ οὐ λέγεται καὶ γὰρ ἐστὶ προὔπαρξις, τουτέστι καὶ πρὸ αὐτῆς τῆς ὑπάρξεως· ἐπειδὴ δὲ πᾶσα ὕπαρξις ἐξ αὐτοῦ, ἐκ τῶν δι' αὐτοῦ φανέντων ὀνομάζεται, ἵνα νοηθῇ καὶ ὑπὲρ ταῦτα.

^{xxi} Μάξιμος Ὁμολογητής, *Μυσταγωγία*, PG 91, 664A-B.